

AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALARINDA TƏCVİDƏ DAİR ANONİM ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

*Rəxsəndə KƏRİMOVA,
AMEA-nın M.Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu, elmi işçi,
ms.rxsnd@mail.ru*

AÇAR SÖZLƏR: *İslam, Quran, təcvid, Azərbaycan əlyazmaları, anonim əsərlər.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Ислам, Коран, таджвид, Азербайджанская рукопись, анонимные произведения.*

KEY WORDS: *Islam, Quran, tajwid, Azerbaijani manuscripts, anonymous works.*

Dünya əlyazma xəzinələri arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda orta əsrlərə məxsus 40 mindən artıq material vardır. Bu İnstitut Şərqi yazılı abidələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi, mühafizəsi, nəşri, üzünün çəkilməsi və PDF-ləşdirilməsi üzrə vahid bir mərkəzdir. İnstitutun əsasını orta əsr kitabxanalarının, eləcə də XIX-XX əsrdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Hüseyn Əfəndi Qayıbov, Bəhmən Mirzə Qacar, Mir Möhsün Nəvvab və başqalarının şəxsi kolleksiyaları təşkil edir.

Burada orta əsr elmlərinin bütün sahələrinə - tibb və astronomiya, riyaziyyat və minerologiya, poetika və fəlsəfə, teologiya və hüquqşünaslıq, qrammatika, tarix və coğrafiya, bədii nəsr və poeziyaya aid Azərbaycan, türk, ərəb, fars və başqa dillərdə zəngin və nadir əlyazma kolleksiyaları mühafizə olunur [1, s.30]. Bu elmlərlə yanaşı, orta əsrlərdə aktual olan ilahiyyat elmləri - təcvid, kəlam, hədis, əqid, təfsir, qiraət, fiqh, İslam tarixi kimi elmlərdən bəhs edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılmaqdadır.

Bu abidələr, əsasən, Azərbaycan mədəniyyətinə aid olsalar da, onların arasında İspaniya və Mərakeşdən tutmuş Hindistanadək bütün Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Şimali Afrika ölkələrinin və xalqlarının mədəniyyətinə dair çoxlu əlyazmalara da rast gəlinir [2, s.5].

Azərbaycan dili, eyni zamanda, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, elm və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından ən əhəmiyyətli abidə türkdilli əlyazmalar hesab olunur. Öz məzmununa görə onlar orta əsr türkdilli abidələrin daxil olduğu bütün bilik sahələrini əhatə edir. Buraya bədii ədəbiyyat (şairlərin divanları, məcmuə və təzkirələr, ayrı-ayrı poemalar, məsnəvilər, nəsr əsərləri və s.), tarixi əsərlər (ümumi tarix, ayrı-ayrı region və şəhərlərin tarixi, xronologiyalar və b.), dini məzmunlu əsərlər, sufi ədəbiyyatı, qrammatika, lüğətlər və s. daxildir. Xronoloji baxımdan türkdilli əlyazmalar XIII-XX əsrləri əhatə edir və bir çox müasir xalqın (əsasən Azərbaycan, özbək və türkmənlərin) yazılı abidələrini əks etdirir. Türkdilli əlyazmalar içərisində nadir əsərlər arasında XV əsr böyük özbək şairi Əlişir Nəvai və XVI əsr dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin birgə "Divan"ını qeyd etmək olar.

Əlyazmalar İnstitutunda tarixi şərait və ənənəyə görə ədəbi fars dilində yazıb-yaratmış orta əsr Şərqi xalqlarının mənəvi irsinə məxsus külli sayda farsdilli yazılı abidələr saxlanılır. Bu xəzinədə Əfzələddin Xaqani Şirvaninin lirik şeirlər “Divanı”ı, “Təhfət-ül-İraqeyn” poemasının nüsxələri, o cümlədən Nizami Gəncəvinin ən yaxşı xəttatlar tərəfindən köçürülmüş və XIV-XVI əsr görkəmli rəssam-miniaturistləri tərəfindən işlənmiş 20 nüsxəsi qorunur.

Ərəb dilində yazmış azərbaycanlı alim, şair və yazıçıların əsərləri müsəlman elm və mədəniyyətinin qızıl fondunun ən parlaq səhifələrini təşkil edir. Fondun inciləri içərisində böyük mütəfəkkir, şair və yazıçıların əsərlərinin onlarla nadir əlyazması vardır. Belə əlyazmalardan biri Əbu Əli İbn Sinanın “Qanun fi tibb” əsərinin ən qədim əlyazması - alimin ölümündən 100 il sonra, 1143-cü ildə üzü köçürülmüş nüsxədir [3, s.10].

Qeyd olunduğu kimi, Əlyazmalar İnstitutunda təcvid elmindən bəhs edən əlyazma nüsxələri də qorunmaqdadır. Lüğətdə “bir şeyi gözəl və düz etmək, onu bəzəmək” mənasını verən təcvidə “ifrata varmadan, xüsusiyyətlərinə uyğun hərfləri məxrəclərindən çıxartmaq”, “Quran hərflərinin məxrəc və xüsusiyyətlərindən bəhs edən elm”, “Quran hərflərinin məxrəc və xüsusiyyətlərinə, vəqf, səktə və tilavət qaydalarına riayət edərək gözəl və səhvsiz oxumağı öyrədən elm” kimi bir çox tərif verilmişdir. Təcvid nəzəri biliklərə əsaslanaraq, təcrübə və bədii cəhətləri önə çıxarır. Ümumi mənada tələffüz baxımından Quran hərflərindən bəhs edən bu elmdə tədqiq olunan əsas mövzular arasında hərflərin məxrəc və xüsusiyyətləri, tənvin, sakin “nun”, sakin “mim”in oxunması ilə bağlı məsələlər, idğam, mədd hökmləri, “ra” hərfinin oxunuşuna dair məsələlər, qəlqələ, səktə, vəqf, tilavət qaydaları kimi məsələlər yer alır [4, s.253].

Təcvid elmi qiraət imamlarının rəvayətləri tərəfindən rəvayət edilən səhih rəvayətlər sayəsində təsbit edilərək bu günə qədər gəlib çatmışdır. Qiraətlər tabiun dövründən (110/728-180/796) təsbit olunmağa başlanmış, digər elmlər kimi sistemləşdirilmiş və müstəqil elm sahəsinə çevrilmişdir. Məhz bu dövrdən qiraət və təcvid elmi ilə məşğul olan alimlərin ilk əsərləri ortaya çıxmışdır. Qiraət elmini ilk qələmə alan Əbu Ubeyd əl-Qasım ibn Səlləm (v.224/838), Əbu Hatim əs-Sicistani (v.255/868), Əhməd ibn Cübeyr (v.258/871) və Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbəri (v.310/923) olmuşdur. Təcvid elminə dair ilk müstəqil əsər yazan alim isə Əbu Muzahim Musa ibn Übeydullah əl-Xaqani əl-Bağdadi (v.325/937) hesab olunur. Ondan sonra isə Əbülhəsən Əli ibn Cəfər ər-Razi (v.410/1019), Əbu Məhəmməd Məkki ibn Əbu Talib (v.437/1045), Əbu Əmr Osman ibn Səid əd-Dani (v.444/1052) kimi alimlərin yazdıqları əsərlər təcvid elminin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir [5, s.5].

Orta əsrlərdə yazılmış, təcvid elmindən bəhs edən türkdilli, farsdilli və ərəbdilli əlyazmalar içərisində həm müəllifi məlum olan, həm də anonim əsərlərə rast gəlinir. Türkdilli əlyazmalardan müəllifi məlum olan əsərlər aşağıdakılardır:

B-733 Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (v.h.1232/m.1879) - “Təcvid risaləsi”

B-733 Hüsəm ibn Xəlifə əl-Mərəşi - “Qəvaid əl-Quran və təcvid əl-kəlam əl-ilahi”

B-7674 Əbu Əmr Osman ibn Səid əl-Məğribi əd-Dani (v.h.444/m.1052) - “Müqaddimat ət-Teysir fi əl-qiraət əl-səba”

Anonim əlyazma nüsxələri:

A-747 “Təcvid”

- A-822 “Təcvid”
 A-995 “Təcvid”
 B-733 “Təcvid Qarabaşı”
 B-857 “Təcvid”
 B-3749 “Risalə ət-təcvid”
 B-6306 “Təcvid”
 B-6491 “Risalə ət-təcvid”
 B-6817 “Kitabi təcvid əl-Quran”
 B-6817 “Təcvid”
 B-7674 “Qasidə əs-səba”
 B-7674 “Dər bəyani Quran və tilməzəni işən”

Bu anonim əsərlər içərisində A-995 şifrlı əlyazmada mühafizə olunan “Təcvid” əsəri Avropa istehsalı olan sarımtıl rəngli fliqranlı vərəqlərə köçürülüb. Mətn iri şriflə, hərəkəli nəsx xətti ilə, qara mürəkkəblə, bəzi söz və ifadələr isə qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Mətnin kənarlarında və sətirlərin arasında müxtəlif istiqamətlərə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmış qeyd və izahlar var. Əsər həm Şərq, həm də müasir üsulla hind rəqəmləri ilə səhifələnib. Cildi kartona keçirilmiş boz rəngli dəri əvəzidir.

Əsər məddə sakinin hökmləri ilə başlayır, “nun” sakinin hökmləri, iqlab, idğam, istialə hərfləri, “ləfzi cəlalə”nin və səktənin hökmləri ilə bitir. Mətnin haşiyəsində kiçik şriflə yazılmış “Təcvid” əsəri də köçürülüb [6, v.1b-10b]. Əsərin əvvəlində Quranın tərtillə oxunması haqqında Quran ayələri və Məhəmməd peyğəmbərin (s) hədisi verilib. Vəqfin qaydaları, məddin hökmləri, nun sakinin hökmləri kimi təcvid qaydaları sual-cavab formasında təqdim olunub.

Farsdilli əlyazmalardan müəllifi məlum olanlar:

- A-278 Qasım ibn İbrahim ibn Məhəmməd əl-Qəzvini (v.h.590/m.1193) - “Tərcümət əl-cərid fi şərḥ əl-qasidət əş-Şatabiyyə”
 A-289 Məhəmməd ibn Süleyman Mühsin - “Təcvid”
 A-683 Əbu Bəkr Asim ibn Əbi ən-Nicud (v.h.127/m.744) - “Risaleyi fi təcvid əl-Quran”
 A-701 Ağa Seyyid Baqir - “Təcvid əl-Quran”
 A-938 Heydər Məhəmməd Qari - “Töhfət əl-qari”
 A-877, A-958, A-960, B-323, B-184, B-4877 Məhəmməd Zaman ibn Hacı Məhəmməd Tahir ət-Təbrizi - “Risalə təcvid”
 A-1068 Məhəmməd Zəki ibn İbrahim əl-Mədani - “Təcvid”
 A-1167 Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd Hüseyn Yezdi (v.h.1295/m.1880) - “Risaleyi təcvid”
 B-153, B-3754 Məhəmməd ibn Tayfur əs-Səcavəndi (v.h.560/m.1165) - “Əl-vuquf əs-Səcavəndi”
 B-587 Məhəmməd Əli ibn Məhəmməd Hüseyn (v.h.838/m.1434) - “Kitab təcvid əl-Quran”
 B-587 Cəni Tahir İsfahani - “Müxtəsər təcvid”
 B-804 Səmərqəndi Məhəmməd ibn Xudavav - “Əl-Kitab ət-təcvid”

B-3248 Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Cəzəri əş-Şafii (v.h.833/m.1429)
-“Təcvidi mənzum”

B-4531 Məhəmməd ibn Süleyman əl-Mühsin - “Şərh təcvidi mənzum li molla Muxtar”
S-172, A-868, A-900, B-99, B-334, B-2229, B-3288, B-6311, B-2697 Mustafa ibn
İbrahim Təbrizi əl-Qari (Tusi) (v.h.1080/m.1657)

Anonim əlyazma nüsxələri:

A-289 “Təcvid”

B-434, A-488, B-3248, B-6333 “Təcvid əl-Quran”

A-601 “Risaleyi dər ət-təcvid”

A-741 “Təcvid”

A-779 “Təcvid əl-Quran”

A-783 “Risaleyi dər təcvid”

A-937 “Təcvid əl-Quran”

A-937 “Təcvid əl-Quran”

A-1036 “Təcvid əl-Quran”

A-1063 “Təcvid”

B-99 “Xülaseyi ət-təcvid”

B-157 “Təcvid”

B-552 “Elmi ət-təcvid və əl-Quran”

B-587 “Təcvid əl-Quran”

B-2548 “Təcvid”

B-2548 “Təcvid”

B-3248 “Təcvid”

B-4519 “Təcvid əl-müxtəsər”

B-4600, B-6162 “Təcvid”

B-6188 “Təcvid əl-müxtəsər”

M-251 “Risaleyi məxarici hüruf”

M-251 “Risaleyi ilmi təcvid”

Farsdilli əlyazmalar içərisində anonim əsərlərdən olan “Təcvid əl-Quran”ın dörd nüsxəsindən biri B-434 şifrlı əlyazma məcmuəsində qorunmaqdadır [7, v. 59b-76b]. Əsər Rusiya istehsalı olan sarımtıl rəngli, ahərli vərəqə qara mürəkkəblə, nəsx xətti ilə köçürülüb. Vərəqlərin küncünə fabrikin oval möhürü vurulub. Bəzi ifadələr qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Orta əsr mətinşünaslığında tətbiq olunan şərti işarələrin yazılmasında qara və qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunub. Şərq üsulu ilə səhifələnib. Cildi kartona keçirilmiş mavi, qəhvəyi zolaqlı parçadır. Əsərin üzü İbrahim Molla Şeyx Məhəmməd oğlu Kürdəxanlı tərəfindən h.1260/m.1844-cü ildə Bakının Kürdəxanı kəndində köçürülmüşdür.

Mədrəsələrdə tədris vəsaiti olan bu əsər on bir dərstdən və sonluqdan (xatimə), sonluq özü də iki hissədən (mətləbdən) ibarətdir. Beş dərş “nun” sakinin hökmlərindən olan idğam və ixfadan; altıncı-doqquzuncu dərslər məddin hökmlərindən; doqquzuncu və onuncu dərslər “ləfzi-cəlalə”dən, on birinci dərş və nəticə isə vəqfin növlərindən bəhs edir. Təcvid qaydalarının

izahını verərkən Quran ayələri üzərində tətbiqi də qeyd olunmuşdur.

Müəllifi məlum olan ərəbdilli əlyazmalar:

B-380, B-2784, B-7674 Məhəmməd ibn Pir Əli Muhyəddin əl-Maruf Birkili (v.h.981/m.1573) - “Əd-dür əl-yetim”

B-463 Əhməd ibn Zinəddin ibn İbrahim əl-Əhsai (v.h.1241/m.1825) - “Əsrar ət-təcvid”

B-552, B-733, B-829, B-1348, B-4086, B-6817, B-7639 Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Cəzəri əş-Şafii - “Müqəddimət əl-Cəzəri fi elm ət-təcvid”

B-585 Əli ibn Həsən əl-Kirmanı - “Risalət xulasət ət-təcvid”

B-659 Həmid ibn Hacı Əbdülfəttah əl-Bələvi (v.h.1173/m.1860) - “Zubdət əl-irfan fi vucuh əl-Quran”

B-664, B-3864 Əbu Əmr Osman ibn Səid əl-Məğribi əd-Dani - “Ət-Təysir fi əl-qiraət əs-səb”

B-2411 Cəfər ibn Məkki Cəfər əl-Mosuli (v.h.713/m.1313) - “Əl-Müfrədat lil-qiraət əs-səba”

B-3754 Yusif ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Əxləti - “Təcvid”

B-6758 Şəmsəddin Məhəmməd ibn Məhəmməd əl-Cəzəri əş-Şafii - “Təcvid”

Anonim ərəbdilli əlyazmalar:

A-1236 “Risalə fi ət-təcvid”

B-153 “Risalə ət-təcvid”

B-646 “Risalə ət-təcvid əl-Quran”

B-838 “Tərtib ət-təcvid”

B-1348 “Təcvid əl-Quran”

B-2110 “Təcvid”

B-2141 “Risalə fi ilm ət-təcvid”

B-2306 “Təcvid”

B-2784 “Sifat əl-huruf və hiyə səməni aşərə”

B-3749 “Risalə fi təcvid əl-Quran”

B-4738 “Müxtəsər fi məzəhib qurra”

B-4785 “Təcvid əl-Fatihə”

B-6252 “Risalə fi ət-təcvid”

B-6314 “Kitabi Səcavəndi”

B-6467 “Risalə fi təcvid əl-Quran ”

S-246, B-6440, B-6706 “Təcvid”

M-64 “Risalə fi ət-təcvid”

B-153 şifrlı əlyazma məcmuəsinin 24b-106b vərəqlərini əhatə edən “Risalə ət-təcvid” əsəri Avropa istehsalı olan sarımtıl rəngli, yarı ahərli vərəqə səliqəli nəxs xətti ilə köçürülmüşdür. Mətn əvvəldən sona qədər qırmızı mürəkkəblə çəkilmiş 21 ədəd kvadratın içində yazılmışdır. Bəzi başlıqlar və hərflər də qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Mətnin kənarlarında müxtəlif istiqamətlərə yazılmış şərhlər var. Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Cildi kartona keçirilmiş qəhvəyi rəngli dəridir. Qapaqlı cildin üzərinə bir böyük və iki balaca basma medalyon vurulmuşdur.

Əsər hicri 1073-cü il cəmədiyəlxır ayı / miladi 1663-cü il yanvar ayında köçürülmüşdür.

“Risələ ət-təcvid” əsəri vəqfdən bəhs edir. “Fatihə” surəsindən başlayaraq vəqfin dayanma yeri, hərflərin tələffüzü hər damada ayrı-ayrı izah olunmuşdur. Əsərin sonunda kalafonun içində köçürülmə tarixi yazıldıqdan sonra doqquz İslam aliminin adı ayrı-ayrı damalarda qeyd olunmuşdur [8, v.106b].

Beləliklə, AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan təcvidə dair anonim əsərlər müəllifi məlum olan əsərlər kimi təcvidin əsas mövzularını ehtiva etdirir. Bu əlyazma nüsxələrinin bəzilərinin həcmnin çox olması, eləcə də dərs vəsaiti kimi istifadə edilməsi vaxtilə müəlliflərinin məlum olduğunun göstəricisidir. Təəssüf ki, anonim əsərlərin özündə müəlliflərin adına rast gəlinməmiş və dünya əlyazma xəzinələrinin kataloqlarında da əsərlərin müəllifləri haqqında məlumat əldə olunmamışdır. Müəllifləri məlum olmasa da, bu əlyazma nüsxələrinin tədqiqi təcvid elminin inkişafında və püxtələşməsində böyük rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Каграманов Дж. Из сокровищницы рукописей Азербайджана. НАНА ССР. Республиканский рукописный фонд. Баку: Елм, 1983, 120с.
2. Qəhrəmanov C. Xalqın mənəvi irsi bizim sərvətimizdir // Əlyazmalar xəzinəsi, VII c. Bakı: Elm, 1986, 5-19 s.
3. Каграманов Дж. Республиканский рукописный фонд Академии Наук Азербайджанской ССР // В сокровищнице рукописей, том VI. Баку: Елм, 1983, 5-17 с.
4. Abdurrahman Çetin. Tecvid // İslam Ansiklopedisi. Türkiye Dinanet Vakfi. 44 ciltde, 20-ci cilt. İstanbul: 2011, 253-254 s.
5. Nailə Süleymanova. İlahiyyata dair əlyazmalar kataloqu. 3 cildə, I c. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 225 s.
6. A-995. تجويد AMEA Əlyazmalar İnstitutu. ۱۹ v.
7. B-۴۳۴. تجويد القرآن AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Bakının Kürdəxanı kəndi: h.۱۲۶۰/m.۱۸۴۴, ۷۸v.
8. B-۱۵۳. رسالة التجويد AMEA Əlyazmalar İnstitutu. h.۱۰۷۳/m.۱۶۶۳ yanvar/ cəmədiyəlxır, ۱۱۱v.

Рахшанда Керимова
**АНОНИМНЫЕ КОПИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ТАДЖВИД В
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ РУКОПИСЯХ**

РЕЗЮМЕ

Письменные памятники, написанные известными учеными и переписчиками средних веков, и, которые хранятся в Институте Рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА, с точки зрения своей содержательности очень многообразны и различны. В институте рукописей имени М. Физули Академии Наук Азербайджанской Республики сохраняется рукописные экземпляры произведений известных ученых и мыслителей исламского мира, посвященные разным отраслям теологической науки.

Rakhshanda Karimova
**ANONYMOUS COPIES OF TAJWID IN AZERBAIJANI
MANUSCRIPTS**

SUMMARY

The written monuments by famous scientists and scribes of the Middle Ages, and which are kept at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fizuli of ANAS, are very diverse and different from the point of view of their content. In the Institute of Manuscripts named after M. Fuzuli of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, handwritten copies of the works of famous scientists and thinkers of the Islamic world, dedicated to various branches of theological science, are preserved.